

Політичне лідерство

УДК 101.13.37

*Пустоловська О. О.**Аспірантка НПУ імені М. П. Драгоманова***ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМА
ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ У НАУКОВОМУ
ДИСКУРСІ РОКІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ**

Аналізуються концептуальні підходи до трактування природи та змісту поняття «політичної еліти», ролі та значення еліти у розвитку суспільства, що склались у вітчизняній політологічній літературі останніх десятиріч.

Ключові слова: *людина, суспільство, еліта, політика, влада, культура, освіта, виховання.*

Загострення уваги до проблематики «політичних еліт» в Україні намітилось наприкінці 80-х років ХХ століття, однак як політологічна проблема ця тема постала в період проголошення незалежності [1, с. 357–400]. В умовах соціальної трансформації на нову політичну еліту покладалися великі сподівання як на ту силу, що очолить процеси державного будівництва, подолає кризові явища в різних галузях суспільного життя, забезпечить проведення кардинальних економічних, політичних, соціальних реформ. При цьому особливого значення діяльність елітних груп набувала через слабкість інституційних структур суспільства, що трансформується.

В умовах трансформації суспільств параліч діяльності суспільних інститутів дещо компенсується активністю еліт. Тому в таких умовах суттєво зростає роль елітних груп. Але суперечливість ситуації полягає також і в тому, що, з одного боку, в умовах нестабільності значно зростає роль еліти у нав'язуванні суспільній свідомості системи оцінок та цінностей, а з іншого — до еліти все менше довіри має. У пострадянських країнах трансформаційний процес є надзвичайно складним.

Це пов'язано з тим, що в багатьох з них або не було традиції державотворення, або вона була перервана на цілі століття. Тому процес кардинальних суспільно-політичних перетворень співпав з процесом побудови держави. А це означає, що і процес становлення національної еліти відбувається у надзвичайно складній, нетрадиційній ситуації [2].

В таких складних умовах соціальної трансформації особливої актуальності набувала проблема консолідації та консенсусу політичних еліт. Так, І. Равлик, аналізуючи консолідуючу роль політичної еліти у перехідному суспільстві, саме її вважає ключовим суб'єктом формування консенсусу у суспільстві. Політичній еліті належить провідна роль у формуванні національної ідеї, визначенні суспільних інтересів, стратегії внутрішнього та зовнішнього розвитку держави. Політична еліта під час трансформації перебуває в ролі групового творця принципів переходу від однієї системи до іншої. Політична консолідація передбачає певну єдність на рівні політичної еліти та суспільства навколо цінностей та цілей розвитку (неприйнятними є суперечки щодо форми режиму, економічної системи тощо), а також спільно визнаних правил гри в межах політичної системи [3, с. 549].

Консолідована політична еліта мала забезпечити успіх процесів модернізації українського суспільства. Зокрема, М. Сидоренко, досліджуючи роль політичних еліт України і Росії в модернізаційних процесах початку 1990-х років, виходить з того факту, що в умовах глибокої дезорієнтації суспільства та паралічу всіх його інститутів, суттєво зросла роль політичних еліт. Вона, власне, залишається чи не єдиним дієвим актором, якому під силу здійснення реальних модернізаційних змін [4].

В свою чергу, Л. Хорішко, розглядаючи політичну еліту як суб'єкта модернізації політичної системи, ефективність модернізаційних процесів пов'язує з її організованою діяльністю, що має усвідомлений характер і переслідує певну мету. Політична еліта відіграє провідну роль в даних процесах, свідченням чого виступають виконувані нею функції, які взаємопов'язані з функціями політичної системи та її окремими структурними елементами. До основних з них можна віднести політичне цілепокладання, консолідацію суспільства і регулювання основ соціально-політичної діяльності. Політичне цілепокладання базується на розробці стратегії, тактики розвитку суспільства, визначенні політичної програми дій, що реалізовується вищим рівнем політичної еліти. Функція консолідації забезпечує цілісність суспільства, що проявляється у ефективній його взаємодії з політичною елітою з метою

реалізації визначеної стратегії, у здатності уникати та ефективно регулювати, за потреби, соціально-політичні конфлікти. Регулятивна функція проявляється у розробці та прийнятті політичних рішень, направлених на забезпечення стабільного розвитку суспільства, вирішення пріоритетних проблем та інтересів. Політична еліта забезпечує представництво соціальних інтересів та здійснює вертикальну і горизонтальну комунікацію в політичній системі [5, с. 347].

Не менше значення в умовах суспільства, що трансформується, відводилося ролі елітних груп у переході до демократії. Як підкреслюють Е. Афонін та О. Крюков, еліта відіграє важливу роль у перехідні часи, і часто питання про те, відбудеться перехід чи ні (і чим закінчиться цей перехід) вирішується у зв'язку з поведінкою еліти. При цьому важливою проблемою переходу від тоталітарного режиму до демократії з точки зору елітного підходу є елітна трансформація. Остання в процесі політичних змін виступає у двох формах. Перша — циркуляція індивідів — членів еліти на керівних постах у тих політичних інститутах та приватних організаціях, які зберегли свою силу та базисну організаційну структуру у ході зміни режиму. Уряди, парламенти, юридичні органи, збройні сили, політичні партії, мас-медіа прагнуть прилаштуватися до режимних змін, шляхом зміни свого керівництва. Друга форма елітної трансформації породжена змінами у балансі сил між інститутами та організаціями, а також формуванням нових організацій. Парламенти, які раніше лише затверджували рішення, можуть набути принципового значення. Правлячі партії можуть припинити своє існування або перетворитися на дрібні групи, у той час як нові партії отримують масову підтримку [6, с. 26–27].

В свою чергу, Д. Коротков, обґрунтовуючи актуальність дослідження політичних еліт саме в контексті переходу від тоталітаризму до демократії, розглядає елітну трансформація як процес кардинальних змін, які зачіпають не лише персональний склад, а й структуру внутрішньо-елітних і мас-елітних взаємодій, ціннісно-нормативну і інституційну бази функціонування еліт. Важливість даної проблематики впливає з того, що саме політична еліта в період трансформації є одним із головних акторів на суспільній сцені, оскільки за таких умов, як правило, не працюють базові суспільні інститути, і процес демократизації часто залежить саме від якості та мотивів дій політичної еліти. Процес формування політичної еліти є першочерговим завданням для держави,

а особливо для посткомуністичних держав. Він є тривалим і навіть за сприятливих умов налічує багато десятиліть [7, с. 86].

Паралельно з процесами демократизації із здобуттям незалежності в Україні розгортаються процеси будівництва власної держави. Як відзначає з цього приводу О. Крюков, уживання терміна «еліта» стосовно верхівкових груп українського суспільства, як і дослідження походження, ролі та значення еліти, пов'язане із загальним процесом національного державотворення. Початок 90-х рр. ХХ ст. не лише збурив енергію народних низів, але й поставив на порядок денний актуальне питання про створення власне української еліти нового типу. За спрощеною схемою, на рівні буденної свідомості нашого суспільства йшлося про владу, яка була б здатна зберегти і зміцнити незалежність України, здійснити необхідні трансформаційні процеси на шляху переходу від командно-адміністративної до ринково-демократичної системи, від авторитарно-консервативної до соціально-правової держави [8, с. 154].

Актуальність проблематики політичної еліти в Україні на початку 1990-х років обумовлювалася також реальними тенденціями політичного розвитку, що більшою мірою визначався дією елітних та контрелітних груп, ніж впливом масових суспільно-політичних рухів. Так, А. Пахарєв, описуючи політичну ситуацію в незалежній Україні після розпаду СРСР, зазначає, що розвал вчорашньої могутньої супердержави став несподіванкою не тільки для абсолютної більшості радянських громадян, а й для всієї світової спільноти. Фактично процес розвалу здійснювався без участі широких народних мас, та й активної діяльності зовнішніх політичних сил, які також опинилися у стані несподіваності. Русійними силами розвалу виступили керівники правлячої номенклатурно-партійної бюрократії на чолі з М. Горбачовим та О. Яковлевим, а також республіканські політичні лідери, які передчували смак власного володарювання [9, с. 111].

Усвідомлення актуальності проблематики політичних еліт в умовах становлення української держави, розвитку демократичних процесів, ринкових відносин, викликало появу перших українських публікацій, присвячених розгляду політичних еліт.

Так, М. Михальченко та В. Андрущенко у книзі «Беловежське. Л. Кравчук. Україна 1991–1995» [10] пропонують «погляд з середини» на політичний розвиток України в період здобуття незалежності та перших років існування власної держави, фокусуючись, головним чином, на постаті першого президента України Л. М. Кравчука,

до «команди» якого були безпосередньо причетні її автори. Не зважаючи на скоріше публіцистичний, ніж академічний стиль викладення матеріалу, певний суб'єктивізм оцінок (що автори й не приховують), книга, окрім цінних фактів «з перших рук» стосовно таких знакових історичних подій новітньої історії України, як серпневий путч 1991 р., проголошення державної незалежності України, вибори Президента України, містить аналіз процесів формування політичної еліти України в перші роки її розвитку як незалежної держави.

В роботі В. Литвина «Політична арена України: Дійові особи та виконавці» (1994 р.) [11] ретельно досліджені основні події політичного розвитку українського суспільства кін. 1980-х — поч. 1990-х років, дана характеристика головних політичних акторів, що репрезентували як радянську партійну номенклатуру, так і нову еліту перших років незалежності України, розкрито їхню роль у становленні української держави, перипетії внутрішньоелітної боротьби.

В численних публікаціях М. Шульги були визначені етапи становлення правлячої еліти України після 1991 року, проаналізована роль різних елітних груп у політичному розвитку українського суспільства, дана соціологічна характеристика представників перших восьми урядів України (1990–1997 роки) та еліти дипломатичного корпусу. Головним висновком є теза про відсутність радикальної зміни старої еліти в Україні після 1991 року та незавершеність процесу трансформації української політичної еліти.

Авторський колектив книги «Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств» (1995 р.) [12] під керівництвом В. Полохало одним з перших доволі критично акцентував увагу на місці в структурі політичної еліти так званої «партії влади» — неформальної, себто публічно не оформленої, а проте досить впливової суспільної сили з певними політичними й економічними інтересами та могутніми засобами їх захисту. З серпня 1991 року, коли Україна була проголошена незалежною, ця «партія» контролює більшість місць у парламенті, її представники й нині посідають ключові позиції в Кабінеті міністрів, домінують в органах місцевої влади у більшості регіонів, мають у своєму розпорядженні радіо, телебачення, значну частину загальноукраїнських і цілковиту більшість локальних газет, тримають, як і раніше, в руках прокуратуру, суди, міліцію, формують на власний розсуд виборчі комісії і істотно впливають на тлумачення та застосування виборчого, а разом і всіх інших законів у країні. Збереження влади і власності

(у якій завгодно ідеологічній упаковці, під якими завгодно політичними гаслами) складає єдиний принцип, яким вона не поступається, тим часом як усі інші «принципи» — це її вторинні, рудиментарні, ужиткові, сказати б, атрибути. Державну незалежність і демократію, багатопартійність і ринкову економіку «партія влади» підтримує лише тією мірою, якою це не порушує її головної засади, що полягає у збереженні влади і власності.

Б. Кухта і Н. Теплоухова у книзі «Політичні еліти і політичне лідерство» (1995 р.) [13] у розділі, що присвячений сучасній українській еліті, більшою мірою зосереджують увагу на шляхах формування національної політичної еліти. На думку авторів, світовою тенденцією у постіндустріальному світі є трансформування, і навіть якісна зміна політичних еліт. Ще досить недавно вони склалися з інженерно-технічних представників, в останні десятиріччя — політичні еліти знову, як це було в минулому, широко поповнюються гуманітаріями. В Україні ж владною елітою залишається народногосподарська — директори, насамперед із військово-промислового комплексу (керівники виробничих, сільськогосподарських колективів), яка далі проповідує радощі «індустріальних гетто», ріст промислового виробництва. Отже, така народногосподарська еліта має зійти з політичної сцени. Цьому має сприяти довготермінова державна програма формування власної політичної еліти завтрашнього дня, необхідність створення якої відстоюють автори роботи.

В. Фесенко [14] проаналізував протиріччя формування та розвитку політичної еліти України перших років незалежності, що дозволило йому зробити висновок про фактичне виокремлення її ядра та актуалізацію проблеми вибору оптимальної моделі її відтворення, що дала б змогу подолати чи принаймні зм'якшувати регіональні протиріччя, забезпечити політичну стабільність українського суспільства. За прогнозами дослідника, від того, яка модель формування та відтворення політичної еліти перемаже, значною мірою буде залежати динаміка відцентрових та доцентрових тенденцій в політичному розвитку країни.

Д. Видрін та Д. Табачник у книзі «Україна на порозі XXI століття: політичний прогноз» (1995) [15], звертаючись до проблеми еліт, заперечують існування в українському суспільстві справжньої політичної еліти. На їхню думку, при владі у перші роки незалежності України опинився владний конгломерат з колишніх партійних функціонерів і таких же політичних дисидентів, який можна охарактеризувати як перед еліту. Рівень політичної кваліфікації, загальної і правової культури, характер

професійного і життєвого досвіду тощо не дозволяють віднести ранній український істеблішмент до класу повноцінної еліти.

Аналізуючи представників нової влади незалежної України, М. Михальченко та В. Андрущенко акцентують увагу на проблемі рекрутування нової еліти, що постала перед українським суспільством на початку 1990-х років. За їхніми словами, з одного боку, незалежність України мала б супроводжуватися рішучими кадровими змінами, проте, з іншого боку, Україна в державному будівництві не могла обійтися без представників старої номенклатури. Саме колишні партійні та радянські чиновники, які мали досвід роботи та зв'язки, більш впевнено почували себе в організаційні та економічній роботі. В той час як нові націонал-демократичні лідери, «революційні націонал-патріоти», зіткнувшись в перший рік незалежності з важкими буднями подолання економічної, політичної та духовної кризи, розгубилися, втратили ґрунт під ногами, опинилися без ідей, програм, цілей. Головне завдання того періоду — здобуття республіканської незалежності, її міжнародне визнання — було реалізоване. І відразу ж непотрібною виявилася ціла когорта політиків, любимчиків народу «з майдану», що були по суті не стільки державними діячами, скільки борцями за ідею незалежності.

Згідно з аналізом, здійсненим М. Михальченко та В. Андрущенко, у процесі формування нової політичної еліти гостро постала проблема дефіциту кваліфікованих кадрів (аналітиків, управлінців, дипломатів, партійних лідерів для нових партій), здатних вирішувати той комплекс складних та суперечливих проблем, що проявилися в перші роки незалежності України. На це були як внутрішні, так і зовнішні причини. В першу чергу, суттєву роль тут грала поширена за радянських часів міграція найбільш кваліфікованих та здібних фахівців до Москви. Головною ж внутрішньою причиною дефіциту кадрів автори вважають домінуючу в Україні століттями орієнтацію на підготовку виконавців. Керівництво і управління колишній Центр залишав за собою. Це здійснювалось, з одного боку, шляхом делегування до України відповідних представників Центру; з другого — запрошенням для роботи в центральному апараті кращих і найбільш податливих місцевих кадрів, які після відповідного «стажування» повертались в Україну для роботи на керівних посадах. Власної еліти Україна практично не мала. Саме тому, проблема її формування постає як проблема соціального значення. А це, в свою чергу, потребує активізації наукового дослідження природи та сутності еліт, їх формування та функціонування. Здійснений нами

огляд політологічної літератури засвідчує, що вітчизняна елітологія робить ще тільки перші кроки.

Список використаних джерел:

1. Андрущенко В. П. Організоване суспільство... / В. П. Андрущенко. — К., 2006.
2. Шульга М. Правляча еліта сучасної України / М. Шульга, О. Потехін, Н. Бойко, О. Парохонська, Т. Шульга [Електронний документ]. - Аналітична доповідь. — № 10. — Київ, 1998. — Режим доступу: <http://i-soc.com.ua/institute/elit.pdf>
3. Равлик І. О. Консолідуюча роль політичної еліти у перехідному суспільстві / І. О. Равлик // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. — К., 2011. — Випуск 48. — С. 549–553.
4. Сидоренко М. Роль політичних еліт України і Росії в модернізаційних процесах початку 1990-х років / М. Сидоренко [Електронний документ] // Політичний менеджмент. — 2006. — Спецвипуск. — Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=61&c=1345>
5. Хорішко Л. С. Політична еліта як суб'єкт модернізації політичної системи / Л. С. Хорішко // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. — К., 2010. — Випуск 31. — С. 347–353.
6. Афонін Е. Проблеми становлення політико-управлінської еліти в перехідних суспільствах (деякі підсумки 2007 р.) / Е. Афонін, О. Крюков // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — Випуск 12. — Київ, Миколаїв, 2008. — С. 25–33.
7. Коротков Д. С. Становлення політичної еліти України в контексті переходу від тоталітаризму до демократії / Д. С. Коротков // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К.: Український центр політичного менеджменту, 2010. — Вип. 19. — 85–94.
8. Крюков О. І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення [Монографія] / О. І. Крюков. — К.: Вид-во НАДУ, 2006. — 252 с.
9. Пахарев А. Д. Політичні інститути і процеси в сучасній Україні. Навчальний посібник / А. Д. Пахарев. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. — 182 с.

10. Михальченко Н. И. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991–1995/Н. И. Михальченко, В. П. Андрущенко. — К.: Укр. Центр духовной культуры, 1996. — 512 с.
11. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці/В. Литвин. — К.: Абрис, 1994. — 495 с.
12. Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств/За ред. В. Полохало. — К., 1995. — 368 с.
13. Кухта Б. Політичні еліти і політичне лідерство/Б. Кухта, Н. Теплоухова. — Львів, 1996. — 221 с.
14. Фесенко В. В. Политическая элита Украины: противоречия формирования и развития/В. В. Фесенко//Политические исследования. — 1995. — № 6. — С. 87–94.
15. Видрін Д. Україна напорозі ХХІ століття: політичний прогноз/Д. Видрін, Д. Табачник. — К.: Либідь, 1995. — 294 с.

Стаття надійшла до редакції 19.03.2013 р.

Пустоловская А. О. Политическая элита в Украине: проблема формирования и развития в научном дискурсе в годы независимости

Анализируются концептуальные подходы к трактовке природы и содержания понятия «политической элиты», роли и значения элиты в развитии общества, сложившиеся в отечественной политологической литературе последних десятилетий.

Ключевые слова: *человек, общество, элита, политика, власть, культура, образование, воспитание.*

Pustolovska O. O. Political elite in Ukraine: problem of formation and development in scientific discourse of the years of independence

Conceptual approaches to the interpretation of the nature and meaning of «political elite», role and importance of elite in the development of society that emerged in the national political science literature of recent decades were analyzed.

Keywords: *human, society, elite, politics, government, culture, education, upbringing.*